

ע"ן היח"ל
כתב עת לחקר יצירת עגנון

גליון ב', תשע"ג - 2012

עשרת השבטים, בני משה ובני רכב מאז ועד היום:

בין אוטופיה לדיסטופיה ביצירת עגנון

הלל ויס

בפרשות הברכה והקללה שבתורה אנו מוצאים הבטחות לברכה אופטימלית להולכים בדרך ה'. שיאן של הבטחות אלה כרוך בקיום מצוות השמיטה והיובל הקשורות במחזור הזמן המקודש, הסובב בשמחת הרגלים והמקדש, ובבסיסן שיטה כלכלית הנותנת תקווה להתחדשות לכל אדם באומה, שמחת נצח מחזורית ומתחדשת תדיר, ביטחון, שפע, בריאות ושלום. משלא נשמרו השמיטה והיובל, והופר הצדק החברתי בלשון הפופולרית היום, הקיאה הארץ את יושביה כאזהרת התורה והפכה לשממה. ראשית גלו עשרת השבטים במאה השמינית החל מ-733 לפני הספירה בגלות הקרויה גם גלות אשור, ובמאה השישית גלו השאר בגלות בבל (586-597).

היהודים ששבו מבבל בשיבת ציון של ראשית ימי הבית השני מימי עזרא והלאה, פיתחו געגועים, אשמה ותקווה כלפי אחיהם שגלו, ותהו מה עלה בגורלם. ברבות השנים דמיינו¹

¹ ישנה אי התאמה בין המושג הפופולרי "קהילות מדומיינות" כשם ספרו של בנדיקט אנדרסון, לבין הקהילות הנידחות מחמת הגלייתן ונדודיהן בפועל, כאשר זיכרון ארץ ישראל בהקשר הדתי מוסיף לעצב את חיי הקהילות.

במצוקתם שהללו שגלו מאתיים שנה קודם לכן ונעלמו מעבר לחלח וחבור ונהר גוזן,² נמצאים במקום המרעה הטוב, בבואת ארץ ישראל שבגולה ועתידין לחזור.³

את החיפוש אחר עשרת השבטים המשיכו הרפתקנים ואנשי מסעות שהגיעו לארצות אקזוטיות ומצאו שם קהילות, עדות ושבטים יהודיים שאישרו את הציפיות בסיוע הדמיון. אף בדורנו, דור קיבוץ הגלויות והתכונות המרחקים על פני הגלובוס, קיבל החיפוש הבלתי נלאה הזה תפנית גנטית וגיאוגרפית. נידחים למיניהם הטוענים להיותם צאצאי עשרת השבטים מתגלים, ומקצתם מצליחים להשתלב בשיבת ציון בת זמננו. "בני ישראל" בהודו, האתיופים ושבטי תימן הם מקצת מתוך מציאות ריאלית שהוזנה מאות שנים על ידי שמועות רחוקות ודמיון לצד מסעות הרפתקניים, ואף תיירותיים ומסחריים שהגיעו עד לבני מנשה במיאנמר, צפון הודו- גבול בורמה ומקומות דומים.

הנושא האגדי של 'עשרת השבטים'⁴ העסיק יהודים ולא יהודים בכל הדורות כמקור השראה מדומיין בעיקרו⁵ המתאר קהילות הנמצאות במקום נבדל "מעבר להרי החושך" מאחורי חומות של אש ומים, שקשה להגיע עדיהם וקשה יותר לחזור. קהילות החיות חיי תורה מקוריים ללא מורא הגויים סביבם, מקצתם ללא העומס של התורה שבעל פה. בשונה מחוויית השעבוד בגלות המרה, קהילות אלה מזוהות עם טוהר ודרור, ונתפסות כמי שהגשימו כמעט את שאיפת הגאולה, פרט לכך שאינן חיות בארץ ישראל. לקהילות הנידחות יש מסורת שלפיה הן אכן מצאצאי עשרת השבטים שגלו גלות אחר גלות. נושא זה הוא מן הידועים בסיפורי האוטופיה, ולחלקם יש גם ממשות ריאלית ככל שספרות הנוסעים והמסעות מסרה מידע או ציור כלשהו על אודות הקהילות האקזוטיות.

ביצירת עגנון נושא עשרת השבטים הוא חלק מאידיאת "הקהילה הנפלאה",⁶ ביטוי לכל קהילה יהודית נאצלת שהיא מראה הפוכה לסחי הגלות.

² מלכים ב פרק יז (ו) בְּשֵׁנַת הַתְּשִׁיעִית לְהוֹשֵׁעַ לְכַד מֶלֶךְ אֲשׁוּר אֶת שׁוּמְרוֹן וַיִּגְלֵ אֶת יִשְׂרָאֵל אֲשׁוּרָה וַיָּשֶׁב אוֹתָם בְּחָלָח וּבְחָבוּר נָהַר גּוֹזָן וְעָרֵי מְדִי. ראו ערך מפורט, מרתק ומעודכן בוויקיפדיה.

³ ידועה מחלוקת התנאים האם עשרת השבטים כמו דור המדבר עתידין לחזור.

כיום הזה - עשרת השבטים אינם עתידיים לחזור, שנאמר וישליכם אל ארץ אחרת כיום הזה, מה היום הזה הולך ואינו חוזר אף הם הולכים ואינם חוזרים, דברי ר' עקיבא, ר' אליעזר אומר, כיום הזה, מה יום מאפיל ומאיר, אף עשרת השבטים שאפילה להם עתיד להאיר להם (סנהדרין ק"ב). וכן תוספות יום טוב מסכת סנהדרין פרק י: ר"א אומר מה היום מאפיל ומאיר - מה היום מאפיל בבקר אפל ובצהרים מאיר. א"נ בערב אפל והולך ולמחרתו מאיר, אף עשרת השבטים עתיד לחזור להיות להם חלק לעה"ב.

⁴ יוסף דן, "סיפור אלדד ועשרת השבטים", הסיפור העברי בימי הביניים 1974, כתר, עמ' 47-61

⁵ ספרות המסעות היא בחלקה תיעודית או עדות, ולא רק עיבוד של משאלות לב ודמיון. בתוך ספרות המסעות מוצאים שפע של תיאורים המכוונים לצלם את המציאות, להציג תמונה. ראו אייזנשטיין, אוצר המסעות, 1926 וכן אברהם יערי כנ"ל. וכן ראו את ספריהם והרפתקאותיהם של הרב אליהו אביחיל ואביגדור שחן בדורנו.

⁶ ראו הלל ויס, "הקהילה הנפלאה", קול הנשמה, אוניברסיטת בר אילן, 1985, עמ' 70-109

עגנון מעיד על עצמו עד כמה היה קשור בנערותו לסיפורי עשרת השבטים. "כשהייתי נער אפילו שמועה קטנה על אחים קרובים או רחוקים יפה היתה לי מכל מעדני עולם. זכורני פעם אחת נתגלגלה לידי חוברת קטנה וקראתי בה על אחינו בני ישראל יושבי קורדיסטן והיה כל אותו היום והימים שלאחריו כמין יום שכולו טוב. וביותר כשהגיע לידי ספר אבן ספיר ומצאתי בו דברים על אחינו בני ישראל יושבי תימן.⁷

אוי לי אם אומר, כאן שכל הגליות מכונסים דומה כאילו מתוך קירוב מקום באים לידי ריחוק הלב" [לפנים מן החומה - כיסוי הדם (1960) עמ' 92]. הסיפור "כיסוי הדם" הוא הסיפור הדיסטופי ביותר של עגנון המתאר את זוועת הקיום בירושלים לאחר השואה ובעקבותיה "אוי לי אם אומר, בארץ ישראל גרוע מבחוצה לארץ".⁸

העולם האוטופי או הבועה האוטופית מתרחבים לאין סוף או מתכווצים בז'אנרים שונים כמו אגדה, מעשיה, חלום, נובלה, רומן ובמקומות אחרים בתוך יצירת עגנון. יש לכך ביטוי הן בממד הפרסונלי, הממד הצר של המטא-ביוגרפיה האישיותית הפואטית הזולגת לפעמים לממד הקבלי, והן בממד הלאומי או האוניברסלי. כך גם הממד המאיים, ממד החורבן, הוא הממד הדיסטופי.

כדי להדגים זאת נתבונן קמעה בפרשת עשרת השבטים בנובלה 'קורות בתינו' שעגנון מספר בה את תולדות משפחתו האמתית והבדויה.⁹ בסיפור זה בנוסח "קורות בתינו"¹⁰ מופיע עניין עשרת השבטים בחלומו של דניאל שדודתו רחל הייתה מחברת כל יום שיר חדש לילדיה. שפת שיר הערש ובפרט בלשון הקודש היא האוטופיה שבה יכול להתרחש החלום שחולם בליל הסדר הילד דניאל הנרדם בתוך "שיר השירים". בחלומו הוא נודד לתוך הפסוק "באתי

⁷ ראו הלל ויס, יהודי המזרח ביצירת עגנון בתוך "מחצית האומה" בעריכת שלמה דשן, אוניברסיטת בר אילן תשמ"ה, עמ' 145 - 156.

⁸ לפנים מן החומה - כיסוי הדם (1960) עמ' 66: בשביל שהרגילו עצמם להלשין זה על זה ולהתוודע לרשות לשם שמים הרגילו עצמם לשם עצמם. דבר זה ראינו שם ודבר זה רואים אנו כאן. אוי לי אם אומר, בארץ ישראל גרוע מבחוצה לארץ.

⁹ אלחנן שילה בספרו הקבלה ביצירת ש"י עגנון, בר-אילן 2011 (עמ' 83 - 147), מדגיש את הממדים הקבליים או ממדי מקורות הקבלה ביצירה זו. לדוגמה משמעות השמות.

¹⁰ בסיפור הראשון המופיע בנוסח "קורות בתינו" שיצא לאחר פטירתו של עגנון אותו ליקטה המהדירה אמונה ירון בתו של עגנון בפתיחת הקובץ. הסיפור הירחמיאלים נדפס קודם לכן בספר עיר ומלואה עמ' 178 (הירחמיאלים - סיפור שני). כל הקטע על צבי בנה המיוחד של רחל ועוד פרקים רבים נשמטו מהסיפור "הירחמיאלים" כפי שהוא מופיע ב"עיר ומלואה". שם הוא מופיע מקוטע כדי להתאימו לרצף שיצרה אמונה ירון לעומת הסיפור המלא והרצוף המופיע ב'קורות בתינו' שהתגלה אולי רק לאחר צאת "עיר ומלואה". הקטע החופף ב"עיר ומלואה" וב'קורות בתינו' הוא עד פרק כז ועד בכלל. אבל הסיפור נמשך ב'קורות בתינו' עד פרק מט.

לגני", ומגיע למקום הנמצא כה קרוב "לבית אבא".¹¹ "נשאו הרוח לארץ רחוקה, רחוקה מעירו אבל קרובה לבית אבא. היה מתהלך בארץ והיה משתומם, מה כל כך קרובה לבית אבא ואני לא ידעתי" (עמ' 36, מהדורה רכה). דניאל מוסיף לנדוד בחלומו אל ארצם של עשרת השבטים. האם התרה ומחפשת אחר בנה שוכחת את שפתה, שפת היידיש ולומדת את לשון הקודש של עשרת השבטים, וכך מוצאים הבן ואמו שפה משותפת מעבר לשפת היום יום. חציית גבולות השפה היא כחציית נהר הסמבטיון.

המונחים או המושגים: בית אבא, ליל ראשון של פסח, אם, חלום, שפה, עשרת השבטים, הם סדרת מעגלים קונצנטריים של התרחשויות שהופעתם בסיפור הירחמיאליים נראית לכאורה עלילתית בלבד, אך אלה הם תנאים ומנגנונים להתגברות על הדיסטופיה של החורבן בעיצומה של הגלות. את פרשת דניאל ואמו אפשר להשוות לפרשת התינוק החולה רפאל ברומן "אורח נטה ללון" וזיקתו לעשרת השבטים כפי נראה להלן. כך גם בהתרחשות נוספת ב"קורות בתינו" הקשורה לתולדות משפחת אבות אבותיו של עגנון. הוא הסיפור של רבי גד התר אחר עשרת השבטים כדי להביא את הגאולה שאינה יכולה להיות שלמה עד שעשרת השבטים או עד שהאחרון שבהם יתלקט לארץ ישראל. "דודנו ר' גד נשאו לבו הטהור לחפש את עשרת השבטים. וכוונה גדולה נתכוון דודנו בזה, שאין ישראל נגאלין עד שיתכנסו כל הגליות לירושלים ועדיין עשרת השבטים אחד מהם לא בא, ונתחזק דודנו ר' גד ללכת אצלם לעורר נפשם לעלות, כדי לקרב את הקץ" (עמ' 95, מהדורת תשס"א). רבי גד מסר את נפשו על מסעו. רועי בני גד מצאוהו באפיסת כוחות על שפת הסמבטיון והביאוהו לארצם.

"מארץ בני גד הביא דודנו ר' גד חרב פיפיות שמחתכת נחשים ועקרבים. וכשהיה הולך למערות צדיקים וצרכה לו השעה ללון שם היה מניח את החרב לימינו ולא העיז שום ישמעאלי להתקרב אצלו" (שם). בני שבט גד מגשימים את ברכתם: גִּדְדוּ יְגוּדְנוּ וְהוּא יִגְדַּעְקָב (בראשית מט יט). גד מלשון לגדוד, לחתוך. עגנון משלב כאן מוטיבים הקשורים בשבט גד.

עניין נחלת גד והארץ האוטופית עולה גם ביצירתו של עגנון 'עידו ועינים'¹² בסיפור מסעותיו של גמזו לארצות שמעבר להרי החושך בעקבות אשתו הגיבורה האגדית גמולה, שהיא בתו של ראש שבט גד גבריה בן גאואל. "...ישבו אבותיה אצל המעיינות הטובים במרעה טוב... מסורת בידיהם שמשבטו של גד הם... יושבים הם שם, ואין עליהם מורא הגויים... וכל אותן

¹¹ "לבית אבא" הוא הסיפור הפותח את מחזור "ספר המעשים". הסיפור מתאר את ממד ההימשכות מהדיסטופיה, הזוועה הנפשית והמצוקה אל תוך מנהרת הזמן המובילה את המספר בליל פסח אל בית אביו. הוא נשאב מירושלים לבוטשאטש.

¹² ראו הלל ויס: עגנון-עגונות, עידו ועינים - מקורות מבנים משמעויות חלק ג' תשמ"א-1981, ילקוט בני בנימין עמ' 45-65. חלק זה דן בסדרת קהילות אוטופיות: בני בנימין, קהילת התנאים, ילקוט שבט גד, קהילת גולי בית ראשון.

השנים מצפים הם לחזור לארץ ישראל, שמובטח להם מפי הגבורה על ידי משה רבינו עליו השלום שכולם יחזרו שנאמר גד יגוד יגודנו והוא יגוד עקב, כל גדודיו ישובו על עקבם לנחלתם שלקחו בעבר הירדן ולא יפקד מהם איש" (עידו ועינים, בתוך 'עד הנה', מהדורת תשנ"ח-1998, עמ' 283, שוקן ירושלים/תל-אביב).

ברומן 'שירה' משה, הסבל הפרסי-המדי מירושלים, בעלה של העוזרת שריני, יוצא לחיפוש אחר עשרת השבטים. לעת זקנה "גילו לו שעושים אותו שליח לילך אצל עשרת השבטים" (עמ' 494) "...וכבר באותו לילה מסרו לו השבעה". אין זה ברור מי הם שגילו לו ומסרו לו דבר שליחותו. האם אלה רק דברי הזיה, דיבוק שנכנס במשה נשיא הסבלים, שעליו הוא מדווח כמספר בלתי מהימן, או שמא אכן יש אמת בהתגלות הזאת הבאה מפיו של האיש ההזוי. מכל מקום משה הסבל מחליט לעזוב את ביתו, להיענות לשליחות ולצאת לחפש את עשרת השבטים.¹³ משה הסבל המכונה ברומן 'שירה' גם "משה האשורי, ראש הסבלים בירושלים" (שירה, עמ' 371) הוא בבואה של 'בן משה' רבנו הקהתי.¹⁴ הנימוק הלאומי הנסתר הקשור במסעו מבטא בדרך מטונימית את הכפרה והתשובה שנטלו על עצמם צאצאי הלויים ובני שבט דן, גולי מדי, שחטאו בפסל מיכה יחד עם יהונתן בן גרשם בן משה, הנער הלוי שנחטף וגלה עם שבט דן.¹⁵

עניין 'עשרת השבטים' מופיע כידוע בספרות התלמודית התנאית והאמוראית כפיתוח של גלות עשרת השבטים בתנ"ך, אבל גם כיסודות של קהילות מופלאות ונבדלות המופיעות או נרמזות בתנ"ך, כמו בני יהונדב בן רכב וכמו בני משה גרשום ואליעזר שלאחר ציונם הקלוש במפקדי החומש נעלמים מהמקרא כנעדרי שושלת מפורשת. המסתורין האופף את היעלם מהווה מקור לפרשנויות ולאגדות. באגדה נידון גרשום להיות כומר לעבודה זרה לפי ההסכם שנאלץ משה לעשות עם יתרו, ולפיו בן אחד יהיה לה' והשני לעבודתו של יתרו.¹⁶

¹³ עגנון, שירה, עמ' 494-495, 500, 503. הפונקציה התמימה של הבעל הנבער אמנם כרוכה בדחפי התחדשות לעת זקנה, אך גם בחיפוש ההתחדשות הלאומית כנושא היסטוריוסופי ברומן. ההקשר המלא קשור בתודעת החטא של בני הנער הלוי שנשא עמו את פסל מיכה.

¹⁴ הקהתיים היו נושאי כלי המשכן, סבלים במדבר.

¹⁵ בני דן מאיימים על מיכה במרום, והוא נכנע וחוזר לביתו ומניח לבני דן לקחת את חפציו ואת הנער הלוי יהונתן בן גרשום וללכת לדרכם. בני דן כובשים את ליש, משנים את שמה לדן ובונים שם מקדש שמכהן בו "יהונתן בן גרשום בן מנשה". הנו"ן במילה "מנשה" תלויה, ועל כך דרשו חז"ל כי למעשה הכהן הוא יהונתן בן גרשם בן משה, אלא שמתוך כבוד למשה הוספה נו"ן לשמו.

¹⁶ המניעים של האגדה הזאת נובעים מן המחלוקת בנוגע לאישיותו של יתרו ולמניעיו, כמו המחלוקת על הפסוק "ויחד יתרו". גם סיפור אי מילתו של אליעזר בזמן, ומילתו במלון קשור למתחים הללו, וגם התנכרותו המשתמעת של משה לאשתו ולבניו בשעה שיתרו בא אליו אל המדבר יחד עם אשתו ושבני בניה עמה. ראו לוי גינצבורג, משה במצרים, אגדות היהודים, כרך שלישי עמ' 161, הערות 97-100 המסתמכות בעיקר על מדרש ויושע.

בתוך מערכת עשרת השבטים יש קבוצות שבטיות למיניהן, מהן שבטי אסיה ושבטי אפריקה, כפי שמופיע בסיפורי 'אלדד הדני',¹⁷ וישנה הפרדה בין 'בני משה' לבין שאר הקבוצות.

בדרך כלל בני משה¹⁸ חיים באגדות הללו מעבר לנהר הסמבטיון הזורם בשצף של חול ואבנים בכל ימי השבוע ופוסק מלכת בשבת, ולכן איש יהודי אינו יכול להגיע אליהם, ואין הם יכולים לחצות את הנהר בשל חילול השבת הכרוך בכך. עגנון מתייחס לאגדה זו ברומן "אורח נטה ללון" בקשר ללבטים הרקומים בשאלה האם עדיף לחיות חיים שלמים בגולה או לחיות חיים לא שלמים בארץ ישראל. לתוך המתחים הללו מחלחלת ההסתבכות האישית של עגנון עם משפחתו לאחר פרעות תרפ"ט. עגנון הגלה עצמו ואשתו גלתה ממנו.¹⁹ כך עולה מהמכתבים שב'אסתרליין יקירתי' וברומן 'אורח נטה ללון' שיצא לאור ב-1939, המרמז על המשברים המשפחתיים הללו שעה שעגנון מחפש תקנתו בשיבה לעיר מולדתו בוטשאטש.

בעירו הוא מוצא נחמה פורתא לתקופה קצרה שבה דומה עליו שהוא מצליח לשקם את עירו החרבה. הוא מחפש פיסת ארץ ישראל, בין השאר בקבוצת הכשרה של צעירים המתכוונים לעלות לארץ ישראל, הנמצאת בכפר זלוטיק פוטיק הסמוך לבוטשאטש. הקהילה הטהורה הזאת מתוארת בחג השבועות שבו היא מארחת את המספר. כך נוצרת בועה של מציאות אוטופית מתוך המרקם של התהליך הפסיכולוגי השיקומי ברומן "אורח נטה ללון" שבו הגיבור נטש את ביתו בארץ ישראל ונסע לתקן את הגולה.²⁰ הנסיגה לגולה בונה אשליה של יכולת להקים אוטופיה מחדש, בועת זמן ומקום הדומה ליכולת לחצות את הסמבטיון. האשליה הזאת קשורה ברומן בדמותו של התינוק רפאל המבקש מהמספר לספר לו על אגדות 'עשרת השבטים' הנמצאים מעבר לסמבטיון. לתוך הסיפור משתרבב הסיפור על חנוך בן ירד

¹⁷ סיפורי אלדד הדני, דמות היסטורית מהמאה התשיעית שהגיעה כנראה מאתיופיה או מתימן. סיפוריו זכו לגרסאות ולמהדורות רבות.

¹⁸ בני משה הם גרשום ואליעזר, דברי הימים א פרק כג, משם מסיקים כי הם גדלו לשישים ריבוא. "ויהיו בני אליעזר רחביה הראש ולא היה לאליעזר בנים אחרים ובני רחביה רבו למעלה" (דברי הימים א, כג, יז). רחביה הוא שם גיבור הסיפור של עגנון 'פתחי דברים' הנושא בגיל 60 את ביאטריסה בוימרינדה וזוכה לצאצאים. הסיפור כולו מעמיד את תהליך עומק הגאולה כמנוגד לצינות הנראית לעין.

וראו בהרחבה על בני משה, בראשית רבתי פרשת ויצא, עמ' 124. וכן בראשית רבה יא ה, והשוו פסיקתא רבתי כג.

¹⁹ השוו 'אסתרליין יקירתי', וכן 'אורח נטה ללון' עמ' 195: אין אני דוחק על אשתי שתחזור ואין היא דוחקת עלי שאחזור. כל זמן שלא נשלמה מדת גלותנו אנו דרים בחוצה לארץ, היא אצל קרוביה ואני בעיר מולדתי, וכל שבוע ושבוע אנו פוקדים זה את זה במכתבים. אני כותב לה כל שניתן לי לכתוב, והיא כותבת לי כל שניתן לה לכתוב.

²⁰ ראו סיפורו של עגנון "יום אחד" העוסק בפרשת עיירת החלוצים 'זלוטיק פוטיק' שלייד בוטשטש "תכריך של סיפורים", עמ' 22: "לאחר שהחריבו האויבים את ביתי בפרעות של שנת תרפ"ט לקחתי את מקלי ואת תרמילי וירדתי לגולה. לאחר שהקפתי מקומות הרבה הגעתי לעיר קברות אבותי".

מפרשת בראשית שלקח אותו האלוקים בשל צדיקותו. לפי האגדות היה חנוך תופר מנעלים ועל כל תפירה ותפירה היה מייחד את קונו.²¹ אילו היו נעולות נעלי הפלא הללו לרגלי המספר, האם היה בהן כדי לאפשר לו לחצות את הגבולות הבלתי עבירים? האם הוא דומה לצדיק השלם הנזכר ברומן, חנוך בעל העגלה, אחד מגיבורי "אורח נטה ללון" שלקח אותו האלוקים כשקפא עם סוסו בשלג? חנוך שייך לעולם התווה גם בספרות הקבלית, כפי שמשה רבנו נשמתו חצובה משם.²² במספר אין מן התמימות הזאת ולכן אין הוא בגדר צדיק. רגשות האשם מציפים אותו אל מול הדמויות הטהורות באמת.

באחד המקומות בסיפור מזהה חנוך או מזדהה עם בן משה שבו הוא רואה מגשים אידיאל חייו האילמים. שופט צדק המציל מרדיפות הגויים.

מעשה, פעם אחת עלה תינוק לראש הרי אפרים לרעות את שיו. בא ערבי אחד וגזל שיו של התינוק וטבח. התחיל התינוק בוכה. בא רועה אחד ודן את הערבי בדינה של תורה האמור בפרשת משפטים. הלך הערבי והביא לאביו של התינוק ארבע צאן תחת השם. שאל אביו של התינוק את הערבי, מה זה. אמר לו הערבי, שיו של בנך גנבתי וטבחתי ובא רועה משלכם מבני משה ופקד עלי לשלם תשלומי ארבעה... ועלו כל ישראל שבכפר לראש ההר אצל הרועה ואמרו לו, אדונינו בנו של משה רבינו, בכל יום אנו נגזלים ובכל יום אנו נטבחים וכל היום אנו נהרגים, בוא ורעה את צאן ההרגה. אמר להם, חכו כמעט רגע עד יעבור זעם. המתינו קצת עד שיעבור זעמו של הקדוש ברוך הוא מעלינו ויתן לנו רשות לחזור לארץ ישראל והשענו על רחמיו יתברך שישמרכם כרועה עדרו. מיום שאני מכיר את חנוך לא ראיתיו בשמחה כזו כבאותה שעה ששמע את מעשה הרועה (אורח נטה ללון 110-111).

בני משה המכונים לעתים בני יתרו מהווים השראה מופתית לשיאה של חברה יהודית או חברת גרים אוטופית המגלמת את האתוס היהודי הצרופי, תמצית תקוות התורה להתנהגותם החברתית של בני אנוש. "בני משה" היה למושג המשמש מקור השראה לתפיסת הציונות. אחד העם, איש המאה ה-19, שטיפח את המוסר היהודי במגמת 'שלום עכשיו' כינה את אגודתו הציונית המחתרית בשם "בני משה". לעומתו מנדלי מוכר ספרים בספרו 'קיצור מסעות בנימין השלישי' רואה בציונות כולה הזיה משיחית המתגלמת בשאיפתו של בן

²¹ ראו השל"ה פרשת חיי שרה תורה אור (שיר השירים ז, ב). וזהו סוד שאמרו במדרש (מובא במדרש תלפיות ערך חנוך ועי' עשרה מאמרות, מאמר אם כל חי, ח"ג סי' כ"ב) חנוך תופר מנעלים היה, ודבר זה פירשתי במקום אחר בארוכה (ראה לעיל ח"ב, מסכת יומא אות קלט).

²² מנחם ברוד, "נשמה מעולם ה'תווה' במדור לומדים גאולה, ב'שיחת השבוע" גליון 1306 [פרשת שמות], י"ח בטבת התשע"ב: על כן ירדו שתי נשמות מעולם ה'תווה' אל עולם התיקון. אלה נשמותיהם של חנוך ומשה. יש רמז לכך בפסוק: "ויתהלך חנוך את האלוקים"-שכבר התהלך בעולם ה'תווה'; ועל משה נאמר: "מן המים משיתיהו"-מעולם ה'תווה', שבו מאירה מידת חסד המשולה למים.

העיירה להגיע לשבטים שמאחורי נהר הסמבטיון - "היהודים האדומים" (בני משה) הגרים ליד תימן.²³

פרשת 'הבדווים היהודיים' המזוהים עם בני רכב חוזרת ועולה בסיפורי העלייה הראשונה ומגיעה עד לרומן של דניאל שלם 'אחים מן המדבר', ידיעות אחרונות ספרי חמד 2003, הדומה מאוד בגרעינו לסיפורו של עגנון 'תחת העץ'²⁴ מ-1935, שבו המספר מזכיר עובדה ביוגרפית. ב-1910 המספר (עגנון) הולך להביא שתילים לדגניה, ובאגדתו פוגש בדרכו שר גדול משרי ישמעאל היושב תחת העץ. השר שואל אותו למי ניתנה ארץ ישראל, ועגנון כדרך הגליצאים מתפתל ומתחמק מתשובה ומבליעה. אזי מספר לו השר הישמעאלי המוצג כרמטכ"ל מלחמת המפרץ הראשונה, כיבוש חצי האי ערב מידי העותמניים, על ביקורו המופלא אצל בני רכב. הללו מגלמים באורח חייהם את כל השלמויות האנושיות, ומהם למד השר הישמעאלי כי ארץ ישראל ניתנה אמנם ליהודים, אבל רק לאלה המתנהגים כבני רכב שהם גיבורים מופלגים בכוחם, ישרים, אנשי חסד ושוחרי גאולה.

מן המקורות עולה שבני רכב הם הקינים, ואולם נראה שעל אף שעשרת השבטים, בני משה ובני רכב (הרכבים) יושבים כל שבט בארץ אחרת, הקהילות הללו הן שם נרדף לאותו גרעין קהילתי ובבסיסן הן זהות או דומות. ההתפתחות הכרונולוגית והארכיטיפית של סיפורי בני רכב היא מסועפת ביותר ואין מקום להציגה כאן.²⁵ הללו גלגוליהם של מקורות תנכיים, מהם על יהונדב בן רכב ובניו המהווים בספר ירמיהו קהילת מופת היושבת באהלים, מתנזרת מין ומצייתת למצוות אביה, ולפיכך זוכה לכריתת ברית עם אלוהיה. קהילת מופת זו זוכה ב"דושנה של יריחו", שם היא גרה בסוכות מכפות דקלים, ולעתיד תשב בחצרות בית ה' בבית המקדש בירושלים.

²³ מנדלי מו"ס, 'מסעות בנימין השלישי' והתוספת המיוחדת למהדורה העברית 'להתודע ולהתגלות'. כמו גם באגדות האדמונים' ו'מדרש וירא' לוח אחיאסף 1902, עמ' תסט על פי שמואל ורסס, 'מדרשי פרודיה של מנדלי מוכר ספרים', ממנדלי עד הזז, תשמ"ז עמ' 147-145. מנדלי הגיב על פרשת תלמידי הגר"א שניסו לחדש את הסנהדרין באמצעות מציאת סמוכים מעשרת השבטים. ראה: אריה מורגנשטרן, "ניסיונו של ר' ישראל משקלוב לחדש את הסמיכה לאור מקורות חדשים", סיני, ק', תשמ"ז.

²⁴ בכל מקום שמופיע אצל עגנון הביטוי "תחת העץ" הוא ביטוי ארכיטיפי המיוצג באיקון מיתולוגי של הגנה מפני זוועות העולם כמו להיות תחת עץ החיים. ראו נספח ציטוטים "תחת העץ" בסוף המאמר. על הסיפור 'תחת העץ' ומקורות חז"ל שבו העמיקה במיוחד דליה חושן בדיסרטציה שלה 'תחת העץ' לש"י עגנון - מדרש הנטיעות והמרכבה, 'יצירת עגנון נדבך נוסף בספרות המדרש והאגדה' תש"ס, עמ' 392-332, שעובדה לספר 'עגנון: סיפור (אינה) סוגיא בגמרא', הוצאת ראובן מס, 2006. אני עצמי עסקתי בכתיבת "אחרית דבר" לסיפור 'תחת העץ' בקובץ 'מאויב לאוהב ועוד סיפורים', שוקן, תשנ"ב, ובביטוי "תחת העץ" בסיפור 'בחנותו של מר לובלין' במאמרי "עין של אש. מיתוס, זיכרון, היסטוריה ופולקלור - משמעותם ועיבודם בסיפור "בחנותו של מר לובלין", 'ידע עם' במה לפולקור יהודי, תשס"ד 2003, כרך כ"ח-כ"ט מס' 63-64, עמ' 7-24.

²⁵ ראו הלל יוס, "צל תומר", קול הנשמה, בר אילן, תשמ"ה, עמ' 123-135.

אולם בהיסטוריה ובגיאוגרפיה הממשית למחצה, בכרונוטופיה שלה בני רכב המכונים הרכבים יושבים בחייבר שליד העיר מדינה בחצי האי ערב. בספרות המסעות לפי המפתח של הביבליוגרף אברהם יערי נוצר סיכול אותיות בין ריכב לחיבר. בחייבר ובסביבותיה ישבו השבטים היהודיים המפורסמים בתקופת מוחמד. הלוא הם בני הקוניקא, בני נציר ובני קוריטה.²⁶

ממאמרים רבים של חוקרי ההיסטוריה של האסלאם המאירים אספקטים נוספים עולה ששבטי היהודים שהתפרנסו מחקלאות ומצורפות הכעיסו את מוחמד בסירובם לקבל את דיני דתו ובהתנשאותם עליו. בשנת 628 נחתם בין הנביא מוחמד לתושבי מכה הסכם שביתת נשק למשך עשר שנים, שכונה הסכם חודייביה על שם המקום שבו נחתם ההסכם. מטרתו של מוחמד ומשמעותו התקדימית של ההסכם כבסיס להסכמי-שלום עם מוסלמים נתונה במחלוקת פרשנית. יש הרואים את הסכם חודייביה כמבטא רצון כן בשלום. אחרים מפרשים את צעדיו של מוחמד כתחבולה שנועדה לאפשר לו לאגור כוח לשם התקפה בזמן נוח יותר.

אחד ההישגים החשובים של הסכם חודייביה עבור מוחמד ואנשיו היה כיבוש חייבר היהודית שהתאפשר בעקבות סעיף אי-ההתקפה שהיה כלול בהסכם. סעיף זה ביטל למעשה את ברית ההגנה הצבאית שהייתה בין תושבי מכה עובדי האלילים לתושבי חייבר היהודים, ובכך סלל את הדרך לניצחוננו של מוחמד ללא הפרעה. זמן קצר לאחר חתימת ההסכם תקף מוחמד את חייבר היהודית והכניע אותה מאחר שמכה לא יכלה עוד לבוא לעזרתה. ההסכם הופר שנתיים אחר כך (שנת 630) ועקב כך כבש מוחמד את מכה בראש צבא גדול של 10000 מאמינים.

הסכמי חודייביה משמשים עד היום בסיס לנורמת ההודנא - הסכם שהוא הפסקת אש עד להתחזקות האסלם. בתקופת הסכמי אוסלו אפיין ערפאת ביוהנסבורג וברמאללה את הסכמי אוסלו כהסכמי חודייביה.

האם הערבים או המוסלמים צפויים להפר כל הודנא, כל הסכם כל עוד זמניותו מותנית באינטרס שלהם? או שהפרת הסכם כמו שהפרו היהודים עם הגבעונים או עם צד"ל מותרת כתישן לו כפרה? האם ישנם דפוסי התנהגות או מנטליות שלא מאפשרים חתימה על הסכמים או התייחסות אליהם כאל הסכמים סופיים ומחייבים?

לבני רכב כינויים רבים במסורת המקרא ולאחריה, כמו הקיני שסרו מעמלק, הנקראים בתרגומים הארמיים 'שלמאה' שהשלימו עם ישראל, ואף הצטרפו לישראל והיו אנשי שלום. כינויים אלה מעידים על פוטנציאל השלום עם בני ישמעאל. במקום שבו הופרה הברית משם היא עשויה להיתקן. אם הנושא יבורר כהלכה עם אנשי הדת המוסלמים הרשמיים ותוצאותיו

²⁶ נסים דנה, 'האפוס המר של שבט קריטה', מורשת ישראל, כתב עת ליהדות ולציונות, חוברת 1, מרכז אריאל, כסלו תשס"ה (עמ' 88-99)

יגובשו להסכם דתי, אזי יש סיכוי להעמדת הסכם שלום בר-קיימא. בינתיים עקב תהליכי "השלום" הנוכחיים, אינטלקטואליים יהודיים עושים מאמץ כדי להכחיש ולהרוס את האפשרויות היחידות לשלום על ידי ביזוי דתם וההיסטוריה שלהם, ובתוך כך הכחשת ההיסטוריוגרפיה והאגדה היהודית, ואף המוסלמית המשתלשלת מן הקוראן כדי לטעון שליהודים שאינם עם לדעתם, אין בקוראן ואף לא במשתמע ממנו כל זכות על ארץ ישראל. זאת בניגוד למוסלמים ולערבים המתבטאים מפעם לפעם בניגוד לרוב המוחלט של אחיהם, והנושאים בעקביות את המסורות שלפיהן ארץ ישראל היא ארצו של ישראל.²⁷ עמדות היהודים הללו נקשרות גם בהכחשת פרשת בני רכב או בהתעלמות ממנה.

עמדתי והלכתי לבקעת יריחו לעיר התמרים, שהראה הקדוש ברוך הוא למשה על הר נבו... ואולם שם העיר לראשונה חצצון תמר. חצצון תמר עיר התמרים עשויה כאכסדרא ושרויה בין תמרים גבוהים ומוקפת מארבע רוחותיה עצי בשמים וכרמים שעושים פירות ארבע או חמש פעמים בשנה. והאנשים שלוים ושקטים, יושבים באהלים של חריות קלועות, אהל אהל תחת תומר. והאהלים גבוהים. לפי שיושביהם גבוהים אהליהם גבוהים. כגובה האנשים גובה הנשים, וכנסותם כסותן. אין אשה ניכרת מן האיש לא בקומה ולא בכסות אלא בשמה ובחנה. בנעוריה בית אביה קוראים לה בשמה, נישאת לאיש קוראים לה תמר. כאשה כאיש. כשהוא קטן נקרא בשמו, נשא אשה קוראים לו תומר. מן התמר אשר לאהלו פרנסתו ופרנסת אנשי ביתו, וממנו הוא נותן ללוי לגר ליתום ולאלמנה, ממנו עושים דבש וכל מיני מגדים. אבל את הענבים אוכלים כמות שהם, לחים או יבשים. אין עושים מהם יין ולא שום משקה, לפי שאין שותים חוץ מן המים. באים מדיינים סוחרים לקנות ענבים אומרים להם, קחו בלא מחיר. למה כך, לפי שאין המעות קונות שם כלום... אמרו רבותינו, התמר הזה אין בו לא עיקומים ולא סיקוסים וצלו רחוק. כך הם, ישרים בלבם ותמימים במעשיהם וצלם משוך על כל סביבותיהם. אבל אינם מתחננים אלא זה בזה, שמא כל שאינו מהם אינו יכול לעמוד בשבועה שהשביעם יונדב אביהם [לפנים מן החומה - הדום וכסא (1958-1960) עמ' 139].

כך עגנון מתאר את בני רכב. האם לתיאור זה של עגנון שפרסם בשנות החמישים יש גם מקורות מוסלמיים? בפרשה זו עסקתי שוב לאחרונה כדי להכחיש מאמר שטען כי עגנון המציא את כל סיפור המסורת המוסלמית התומכת בזכותם של היהודים על ארץ ישראל כדי לשטות ברב קוק שנשא דברו על שיעור קומתם של בני יתרו, ולקדם את האינטרסים של ארגון השומר.²⁸

²⁷ ראו מאמרו של השייח' עבדול האדי פאלצ' Allah is a Zionist (נמצא באתרי אינטרנט), הספר 'Cracking the Qur'an Code' בעריכת אריה גילון, עמדותיו של עדן אוקטאר בתורכיה, מאבקו הבלתי נלאה של צבי מסיני לזיהוי חמולות ערביות בארץ ישראל שהמירו את דתן מיהדות לאסלם.

²⁸ המיתוס על בני רכב והבדווים היהודים פשה עוד לפני העלייה השנייה. ראו זיכרונותיו של השומר אברהם שפירא כפי שמספר אותם אהוד בן עזר, וראו סיפורה של חמדה בת יהודה 'חוות בני רכב' ומחקריה של יפה ברלוביץ 'סיפורי נשים בנות העלייה הראשונה' (תל-אביב: משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תשמ"ה 1984). מהדורה מחודשת יצאה לאור ב-2001 בהוצאת אסטרוולוג; אהוד בן עזר, צל הפרדסים והר הגעש, שיחות על

חוקר בשם ד"ר הלל כהן פרסם מאמר הנקרא 'מסורות מוסלמיות משופצות על שיבת ישראל לארצו בשיח הציוני-משיחי' בכתב העת 'ג'מעה', המחלקה ללימודי המזרח התיכון, אוניברסיטת בן-גוריון (כרך י', תשס"ג, עמ' 169-185). שם הוא טוען שעגנון המציא מיתוס שמוסלמים או מקצת מהם מכירים בזכויות העם היהודי על ארץ ישראל, ובכך הצליח לשכנע את הרב קוק שאפילו הערבים מודים בזכותנו על הארץ. לדעתו של הלל כהן אין מיתוס זה מבוסס על מסורת מוסלמית ממשית וכולו הומצא לצרכים פוליטיים. במאמרו הוא מתייחס לסיפור של עגנון "תחת העץ" שהתפרסם לאחר מותו של הרב קוק. לפיכך, ולא רק מסיבה זו לא היה יכול עגנון להשפיע על הרב.

הסיפור 'תחת העץ' מלבד מקורותיו היהודיים המסועפים במדרש ובאגדה, מבוסס גם על מסורת מסירה מוסלמית רצופה כפי שהיא מוצגת לרבות מראי מקומות בחיבורו של החוקר המובהק איש המאה ה-19 אברהם אפשטיין במחקרו 'ספר אלדד הדני-סיפוריו והלכותיו' במהדורות שונות על פי כתבי יד וכו', המופיע בכתבי ר' אברהם אפשטיין חלק א', מוסד הרב קוק, תש"י (1950). זהו חיבור שאפשטיין פרסם בתרנ"ב (1882) לאחר שנות חקירה ונבירה בכתבי יד. בהערותו בסוף עמ' מה-מו כותב אפשטיין: "מהתנהגות בני משה וחייהם אין שום זכר בדברי חז"ל שהגיעו אלינו. אך מסיפורי הערביים נראה שהייתה להם ליהודים גם בזה אגדה דומה לסיפור אלדד. בקוראן סורא ז' פסוק קנ"ט נאמר: ומעמו של משה יש שבט המדריך אותם בדרך האמת בצדק. המפרשים של הקוראן מביאים לזה הגדות שונות מבני משה"; אפשטיין מסתמך על ספרו של גייגר על מוחמד (עמ' 168, Geiger, Mohammad) המציין כי הגיאוגרף קוזוני, שהזכירו הד"ר באכער ב"אגדות התנאים", הביא את האגדות הללו: "ולבקשתי [אפשטיין] העתיק לי [באכער] את כל הסיפור של אבן עבאש".²⁹

לבקשתי חזר ובחן החוקר מיכאל לקר את מקורותיו של אפשטיין שלא היו מוכרים לכל חוקרי האסלם שעמם דיברתי קודם לכן, ותרגמם מחדש בעבורי, וזו לשונו.

סיפורו של הגיאוגרף קוזוני נמצא בספרו "את'אר אלבלאד ואכ'באר אלעבאד על ג'אברס" והוא מובא בדומה מאוד לנוסחו אצל אפשטיין, ומקורותיו ניכרים מאוד בעיבודם בסיפורו של עגנון "הדום וכסא".

ג'אברס היא עיר בקצה המזרח, כך לפי דברי היהודים בני משה ('אולאד מוסא' במקור, הקוראן מדבר על 'קום מוסא', כלומר עמו של מוסא). הללו ברחו במלחמת נבוכדנצר, ואללה

השתקפות השאלה הערבית ודמות הערבי בספרות העברית בארץ-ישראל מסוף המאה הקודמת ועד ימינו. מותקן על פי נוסח יולי 1989 / תל אביב, מהדורת ינואר 1997, שיחה שישית: "אגדת יהודי חייבר".

²⁹ ראו כתבי ר' אברהם אפשטיין חלק א', מוסד הרב קוק, תש"י (1950) בעמ' מו שהוא הסיפור על תכונות בני משה באריכות וההתייחסות אל המומר כעב אל אח'בר.

הולכים והושיבים בג'אברס והם תושבי המקום הזה, איש (מאויביהם) לא מגיע אליהם והם רבים מספור.

אבן עבאס מצוטט שם בהמשך: בלילה שבו הוסע לשמים (בעלייה הפלאית לשמים דרך ירושלים) ביקש הנביא מוחמד מגבריאל לראות את העם/האנשים שעליהם אמר אללה בקוראן: "ומעמו של משה אומה ההולכים באורח מישרים ובצדק". גבריאל אמר לו: בינך לבינם מהלך שש שנים הלך ושש שנים חזור ובינך ובינם נהר של חול שזורם במהירות הבזק ואינו עומד אלא ביום שבת. אבל בקש מריבונך (שיביאך שמה). התפלל הנביא לאללה, וגבריאל ענה אמן. אללה מסר בהשראה לגבריאל שייענה למה שביקש. מוחמד רכב על אל-בוראק (סוסו הפלאי) והגיע אליהם.

מוחמד הציג את עצמו לפני בני משה כנביא האנאלפבתי/נביא בן האומות (בערבית 'אלאומי'). בני משה זיהו אותו מיד.

כן, אמרו, אתה הוא זה שמשה בישר לנו אודותיו. קבריהם היו בשער בתיהם כדי שיזכרו את המוות בבוקר ובערב. הבתים שלהם היו באותו גובה כדי שאיש לא ישקיף על חברו ואיש לא יחסום את מעבר הרוח לאחר. אין ביניהם שלטון ולא שופט משום שהם נוהגים זה עם זה בהגינות ונותנים את מה שמגיע מרצונם. השווקים שלהם היו ריקים משום שהם זרעו יחד וקצרו יחד וכל אחד לקח את מה שהספיק לו והשאיר את השאר לאחיו. חבורה מהם צחקה והתברר למוחמד כששאל על כך שאחד מהם מת. הם צחקו מתוך שמחה שמת כשהוא מאמין באל אחד. אחרים בכו משום שנולד להם ילוד ואינם יודעים באיזו דת ידבק כשיעבור מן העולם. כשנולד בן זכר הם צמים במשך חודש לאות תודה וכשנולדת בת צמים במשך חודשיים לאות תודה. זאת משום שמשה הודיעם שאורך רוח כשנולדת נקבה גדול מאורך הרוח כשנולד זכר. אין בהם זנות שהרי אם יזנו השמים ימטירו עליהם אבנים והארץ תפער את פיה ותבלע אותם. אין ריבית כי הם בוטחים בפרנסה מאת אללה. הם אינם חוטאים ולכן אינם חולים. האומה שלך חולה, אמרו לו, משום שזאת כפרת עוונות. חיות טרף ושרצים עוברים על פניהם אבל לא פוגעים בהם.

מוחמד הציע להם את דתו או בעצם את ההלכה שלו (שריעה) והם תהו כיצד יעלו לרגל כשהמרחק רב כל כך. הנביא התפלל למענם שהארץ "תתקפל" לפניהם, כך שאלה מהם שיעלו לרגל יעשו זאת עם שאר האנשים.

למחרת הודיע מוחמד לנוכחים משבטו, ביניהם אבו בכר, שעמו של מוסא שרוי בטוב. אבו בכר צם חודש ושחרר עבד משום שאללה לא העדיף את אומת מוסא על אומת מוחמד (במילים אחרות, על שבחר לו שליח מקרב הערבים ולא מקרב עמו של מוסא).

עמיתי מיכאל לקר מוסיף ומעיר: "אינני זוכר פרטים אלה במקורות אחרים ואין לי מה לחדש. אבל ייתכן שהמסורת שרדה רק משום הערך הפולמוסי שלה, לאמור: כבר מוסא הודיע לעמו על הופעתו הצפויה של מוחמד. כשהופיע ולא האמינו בו, גדולה הייתה האכזבה".

גם במילון הגיאוגרפי של יאקות' בערך ג'אברס יש התייחסות לבני משה שברחו או במלחמת שאול (בערבית טאלות) או במלחמת נבוכדנצאר. נאמר שם שהם שארית הפליטה של

המוסלמים ושהאדמה "קופלה" לפניהם, והלילה והיום היו שווים עבורם עד שהגיעו לג'אברס. אם מגיע אליהם יהודי הם הורגים אותו באומרם: לא הגעת אלינו אלא לאחר שהשחתת, ולכן הם מתירים את דמו. כל זאת מספרים היהודים. אחרים מספרים שהם שארית הפליטה של המאמינים מת'מוד (שבט ערבי קדמון שמוזכר בקוראן).

מכל מקום רצף המסורות היהודיות והמוסלמיות אינו צץ פתאום רק בשל אווירה של תקופה או צורך בשיפוצים. תיאוריות ה"שיפוצים" רואות בחקר ההיסטוריות הלאומיות בדיון בלבד. 'השיח' האקדמי מקבל את תורת הנרטיבים כמובנת מאליה. זו האופנה הרווחת כיום שהתפתחה למעמד שיש לספר כמו 'הקהילות המדומיינות' של בנדיקט אנדרסון. במבואו של עזמי בשארה לספר זה בהוצאת האוניברסיטה הפתוחה, הוא טוען שכל היהדות וטיעונה להיות לעם היא עניין משופץ. לפי גישה זו אין להסתפק רק בהערות הצמחוניות של הלל כהן על השיפוץ הקוקניקי. הספר 'הקהילות המדומיינות' מצוטט ללא הרף. הוא נקלט בשקיקה בישראל מסיבות רוחניות פוליטיות, שהן הראי ההפוך של הסיבות המשיחיות ה'קוקניקיות', שלצורך הגילוי הנאות, אני אמנם נמנה על תומכיהן.

למסורות היהודיות והמוסלמיות יש בסיס אוטונומי חזק ככל שהן מתמודדות עם ארכיטיפים יסודיים במאבק המטא-היסטורי הבין-דתי, כמו סיפור האחים יצחק וישמעאל שהמתח ביניהם ובפרשנות סיפורם מגלם דפוסי התנהגות בסכסוך בתוך המשפחה, במאבק על הבכורה. כך גם בנוגע לתרבות המערב או הנצרות, שהיא באופן ארכיטיפי מייצגת את יפת. מחוקר האסלם אליעזר שלוסברג למדתי שסיפור עקדת ישמעאל ופרשנותו האסלמית הרווחת כיום הוא מסורת מאוחרת שהתגבשה בספרות הפולמוסית. לפי דעתי יש להעמיק את הבסיס התיאורטי לפסיכולוגיה הציבורית המנומקת בנוכחות הארכיטיפים, דרכי התחפשות והעלאתם למצבים קוגניטיביים, על פי משנת ק"ג יונג וממשיכיו. זהו תנאי מוקדם לעיסוק בתופעות פסיכו-תרבותיות, ובכלל זה הניסיון להתמודד עם שאלות 'השיפוצים', קבלתם ובזיונם. כך בין היהודים לבין עצמם ובין הערבים לבין עצמם, ומה שבין האומות והדתות הללו. העניין הזה, שהוא בנפש העולם, אינו נחלתו הבלעדית של איש מהנזכרים במאמר ואיש מהם לא פתח בו. לא הראי"ה קוק, לא עגנון ולא אנשי השומר. המסורות הללו הן מסורות רב-לאומיות המוסיפות להתמודד על הבכורה במשפחה, 'מי הוא בנו החביב והנבחר של אלוהים', ועושות זאת באמצעות פרשנות המיתוסים של סיפורי היסוד.

נספח:

כל אזכורי הביטוי "תחת העץ" ביצירת עגנון ללא מיון. האזכורים מוכיחים כי הביטוי הוא ייצוג ארכיטיפי של אייקון קדוש. תמונה מיתית יציבה רווית משמעות.

1. הכנסת כלה (1920; 1931; 1953) עמ' 210

הלך רבי יודיל אחרי הזקן וירד עמו לתוך אמת המים, טבל הזקן תתק"ל טבילות כמנין שנותיו של אדם הראשון ונתעטף בבגדי שבת ונזקף ונעשה גבוה בשיעור ראש אחד. מיד נראתה כמין סוכה עומדת **תחת העץ**. ובסוכה עמד שולחן מלא ומפה פרוסה על השולחן ונרות הרבה דולקים שם וזקנה אחת עמדה כפופה ובירכה על הנרות.

2. אלו ואלו - מעשה העז (1925) עמ' 374

תלה הבחור עיניו למרום ואמר, ברוך המקום ברוך הוא שהביאני לארץ ישראל. נשק עפרה וישב לו **תחת העץ**. אמר לעצמו, עד שיפוח היום ונסו הצללים אשב לי על ההר תחת העץ, אחרי כן אלך לביתי ואביא את אבי ואת אמי לארץ ישראל. עד שהוא יושב ומתבשם בקדושתה של ארץ ישראל שמע כרוז בואו ונצא לקראת שבת המלכה, וראה בני אדם כמלאכים מעוטפים בסודרין לבנים וענפים של הדסים בידיהם וכל הבתים מאירים בנרות הרבה.

3. אלו ואלו - תחת העץ (1934) החל מעמ' 449

הסיפור '**תחת העץ**'

4. אורח נטה ללון (1938; 1939; 1950; 1953) עמ' 323

יש שהם יוצאים, מפני שמתגעגעים על עירם ועל מקומם, כמעשה שסיפרתי לך בשר אחד משרי ישמעאל שנתגלגל לשם במלחמת התוגר. זכור אתה את המעשה **תחת העץ**? אמר רפאל, הרי אותו שר אצל יהודי כיבר היה ולא אצל בני משה. אמרתי לו לרפאל, אם כן אספר לך מעשה בערבי אחד שנזדמן אצל בני משה. אני ראיתי את הערבי בירושלים והיה אוהב ישראל והיה משתחוה לפני כל תינוק ותינוק מישראל, שכל גוי שזכה לישוב במחיצתם של יהודים כשרים שוב אינו שונא לישראל.

6. בחנותו של מר לובלין (1962-1968) עמ' 137

לילה אחד ראיתי בחלומי גן צומח עצים, ובתוך הגן עץ עושה פרי, ואיש יושב **תחת העץ** ונותן מפריו לכל הנצבים עליו. פשטתי אף אני את ידי. לא הספקתי לקבל עד שהקיצותי.

7. בחנותו של מר לובלין (1962-1968) עמ' 137

שנים הרבה יגעתני ולא מצאתי פשר החלום, וכן מי הוא זה שראיתיו יושב בתוך הגן **תחת העץ**, שצורתו נחקה בלבי. פעמים נתיאשתי מלמצוא פשר החלום ופעמים לא נתיאשתי. פעמים נתיאשתי מלדעת מי הוא זה שראיתיו יושב תחת העץ ונותן מפריו לכל מבקשיו

ופעמים ציפיתי למצוא אותו. יום אחד ישבתי ועשיתי את מלאכתי. ראיתי צעיר אחד עומד ומדבר עם ויצלרודה.

8. בחנותו של מר לובלין (1962-1968) עמ' 137

לסוף כמה שעות יצאו, היינו אותו הצעיר ועמו ויצלרודה. זקפתי עיני לראות מי הוא זה שנכנס עם ויצלרודה ויצא עם ויצלרודה. כיון שהבטתי בו הכרתיו, שזהו שישב בתוך הגן **תחת העץ** ונתן מפרי העץ לכל מבקשיו.

9. בחנותו של מר לובלין (1962-1968) עמ' 138

ברם דבר זה מופלא ממני, בראשונה כשראיתיו יושב **תחת העץ** נדמה לי כאדם שמלאו לו שנותיו ואילו כשיצא מחנותו של מוכר העתיקות נדמה כבחור.

10. בחנותו של מר לובלין (1962-1968) עמ' 138

צחק עושה החגורות צחוק עצב ואמר עדיין אתה מבקש להסתיר עצמך ממני. הלוא אתה הוא זה שנכנסת אצל ויצלרודה ואתה הוא זה שישבת בתוך הגן **תחת העץ** ונתת מפרי העץ לכל מבקשיו.

11. בחנותו של מר לובלין (1962-1968) עמ' 138

חזרתי על דברי עושה החגורות ואמרתי בלשון שהוא אמר, בתוך הגן **תחת העץ**. לא דרך לגלוג חזרתי על דבריו ולא דרך שאלה חזרתי על דבריו, אלא כמי ששומע סיפור נאה ומסייע את המספר בשתיים שלוש מלים כדי להזכירו היכן הוא עומד.

12. בחנותו של מר לובלין (1962-1968) עמ' 138

צלול היה, לא ניכר בו שמץ עיפוי, יתר על כן מלווה היה במין נעימה כנעימת מושלי משלים. הגן גן העולם ועצי הגן האמונות השונות, והעץ זה סמל האמונה האמיתית, ופריו פרי אמת, ואתה ישבת בתוך הגן **תחת העץ** ונתת מפריו לכל הנצבים עליך. אמרתי לו, אני איני זוכר מזה כלום. אימתי היה המעשה?

13. בחנותו של מר לובלין (1962-1968) עמ' 138

פתאום ראיתי גן גדול של כמה וכמה פרסאות, כמו מלייפציג ועד לקוניץ ומקוניץ ועד ללייפציג ועצי הגן אשר בגן רבים הם למאוד וכל פרי לא היה בהם, ובתוך הגן עץ עושה פרי ואתה יושב **תחת העץ** ונתת מפריו לכל הנצבים עליך וכשפשטתי אני את ידי לקבל הקיצותי.

14. בחנותו של מר לובלין (1962-1968) עמ' 138

ימים רבים אחרי כן ביקשתיך ולא מצאתיך, עד שראיתך אצל ויצלרודה, וכשראיתך הכרתך שאתה הוא זה שישבת בתוך הגן **תחת** (עמ' 139) **העץ** ונתת מפריו לכל הנצבים עליך וכשפשטתי אני את ידי לקבל לא קיבלתי.